DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/22/6-10

Hacı Həsənov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
hacihasanov@mail.ru

GÜNEY QAFQAZ ƏHALİSİNİN MİLLİ-ETNİK TƏRKİBİ HAQQINDA (1897-Cİ İL RUSİYA İMPERİYA ƏHALİSİNİN BİRİNCİ ÜMUMİ SİYAHIYA ALMASININ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Xülasə

1897-ci ildə Rusiya imperiyası əhalisinin ilk ümumi siyahıyaalınmasının materialları əsasında hazırlanan bu məqalədə yerli əhalinin milli-etnik tərkibində dəyişikliklər sahəsində Romanov Rusiyasının mürtəce müstəmləkəçilik siyasətinin nəticələri araşdırılır. İstinad edilən materiallar inandırıcı şəkildə göstərir ki, çar Rusiyası yeni müstəmləkə hakimiyyətlərinə etnik dayaq yaratmaq məqsədilə 19-cu əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazda Avropa Rusiyasından, xüsusən də ərazilərdən əsasən xristian etnik elementlərinin kütləvi köçləri həyata keçirmişdir. Qacar və Osmanlı imperiyalarının rus-fars və rus-osmanlı müharibələri nəticəsində fəth edilmişdir.

Açar sözlər: *Bakı, İrəvan, Dərbənd, quberniya, statistika*

Haji Hasanov
ANAS Institute of History named after A.A.Bakikhanov
Ph.D in History
hacihasanov@mail.ru

On the national and ethnic composition of the population of the South Caucasus (Based on the materials of the first general census of the Russian Empire of 1897)

Abstract

In this article, based on the materials of the first general census of the Russian Empire of 1897, the results of the reactionary colonial policy of Romanov's Russia in the field of changes in the national and ethnic composition of the local population are examined. These materials convincingly show that tsarist Russia, with the aim of creating an ethnic support for the new colonial authorities, since the beginning of the XIX century in the South Caucasus, carried out mass resettlement of mostly Christian ethnic elements from European Russia, especially from the territories defeated as a result of Russian-Persian and Russian-Ottoman wars of the Qajar and Ottoman empires. As a result of this policy, by the end of the XIX century, significant national and ethnic changes had occurred in many regions of Northern Azerbaijan, especially in the native Muslim-Turkic lands of Irevan, Nakhchivan and Karabakh. In Irevan, the Turkic-Muslim majority turned into a national-ethnic minority, and a rather significant Christian community was formed in Karabakh.

Keywords: *Baku, Irevan, Darband, governatore, statistics*

Giriş

Məlumdur ki, Güney Qafqaz XVIII əsrin sonlarından etibarən romanovlar Rusiyasının çox fəal surətdə geniş işğallar həyata keçirdiyi bir bölgəyə çevrilmişdir. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin imzalanması, 1796-1797-ci illərdə Quzey Azərbaycana general V.Zubovun başçılığı altında çoxminlik rus işğal korpusunun yeridilməsi Peterburq dairələrinin bu bölgədəki genişmiqyaslı işğalçılıq məqsədlərindən xəbər verən ilk siqnallar idi. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi, bundan dərhal sonra Rusiya ordularının Quzey Azərbaycanda işğalçı müharibələrə başlaması çox tezliklə bu bölgədə tammiqyaslı Rusiya-Qacar və Rusiya-Osmanlı müharibələrinə gətirib çıxardı və öz şərqli müsəlman rəqiblərinə enə bilmiş bilmiş romanovlar Rusiyası Buxarest, Gülüstan,

Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə əsasən Güney Qafqazı qamarlanmasını Tehran və İstanbula qəbul etdirməyə nail ola bildi (Azərbaycan tarixi 3 cilddə, 1960; Azərbaycan tarixi 3 cilddə, 1963; İbragimbeyli, 1969).

Peterburqun hakim dairələri çox yaxşı başa düşürdü ki, əksəriyyəti müsəlman əhalisi ilə məskunlaşmış bu meqabölgəni itaətdə saxlamağın ən başlıca şərtlərindən biri də burada qeyri-müsəlman, ilk növbədə də xristian etnik elementlərini himayə etmək və hər bir cəhdlə bölgənin hər bir yerində bu elementləri mümkün qədər gücləndirmək lazımdır. Bu, həm də cənubdakı müsəlman qonşu dövlətlərlə sərhədlər üzərində Rusiya nəzarətinin sabitliyini təmin etmək baxımından da Rusiyanın dövlət mənafelərinə müvafiq bir şərt idi. XIX əsrin ilk sülsündə Peterburq hakim dairələrinin Qacarlar və Osmanlı ərazilərindən həyata keçirdiyi erməni köçürmələri, habelə Rusiya imperiyasının daxili quberniyalarından əvvəlcə təriqətçilərin, sonra isə bütövlükdə hər hansı xristian əhalisinin Güney Qafqaza, ilk növbədə də Quzey Azərbaycana köçürülməsi məhz həmin işğalçı məqsədlərə xidmət edirdi.

Yeni işğal edilmiş ərazilərdə Rusiya imperiyasının ağalığının təmin edilib möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş bu genişmiqyaslı və uzaqməqsədli köçürmə siyasəti nəticəsində bölgənin, demək olar ki, hər bir yerində əhalinin milli-etnik tərkibində çox ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Haqqında danışdığımız demoqrafik dəyişiklikləri, əhalinin milli-etnik tərkibinin təkamülünü istər rus hakimiyyət orqanlarının hələ işğalların gedişi dövründən keçirməyə başladıqları kameral təsvirlərdən, həm 1886-cı ilin ailə siyahılarından, habelə digər qaynaqlar və ədəbiyyatdan görmək mümkün olsa da XIX əsrdə baş vermiş demoqrafik dəyişikliklərin ən dəqiq mənzərəsini məhz Rusiya imperiyası əhalisinin 1897-ci il yanvarın 15-də keçirilmiş ilk ümumi siyahiyaalmanın məlumatları əsasında yaratmaq mümkündür.

Beləliklə, 1897-ci il əhali sayımının nəticələrinə görə:

Ərazisi 34.410,2 kv. verst olan Bakı quberniyasında **(**4) 826.716 nəfər əhali yaşayırdı. Bu əhalinin içərisində xarici vətəndaşların sayı cəmisi 25.334 nəfər (bütün əhlinin 3,06 %-i) idi ki, bunlardan da yarısından çoxu - 13174 nəfəri quberniyanın şəhərləri və qəza mərkəzlərində cəmləşmişdi. Elə təkcə Bakı şəhərində 10.554 nəfər xarici təbəə qeydə alınmışdı.

Quberniya əhalisinin 683148 nəfərini və ya 82,63 %-ni müsəlmanlar təşkil edirdilər. Əhali içərisində 77.681 nəfər rus, ukraynalı və belarus, 1439 nəfər polyak, 3430 nəfər alman, 52233 nəfər erməni, 8172 nəfər yəhudi dininə sitayiş edən, habelə 4029 nəfər başqa milli-etnik qrupların nümayəndələri var idi. Onu da qeyd edək ki, Bakı quberniyasının müsəlman əhalisi içərisində Azərbaycan türklərinin sayı 495690 nəfər və ya 72,56 % təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, Quzey Azərbaycanın əsasən şərq hissəsini (qismən də şimali-şərq hisssəsini) təşkil edən Bakı quberniyasında ciddi demokratik dəyişikliklərə gətirib çıxarmış məqsədəyönümlü tədbirlərə baxmayaraq türk-müsəlman toplumu hələ ki, öz mütləq say üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdi.

Yelisavetpol quberniyası üzrə (5):

1868-ci ildə mərkəzi tarixi Gəncənin 1804-cü ildən bəri adlandırıldığı Yelisavetpol şəhəri ilə eyniadlı bu quberniyanın ümumi ərazisi 38.782, 5 kv. verst idi. 8 qəzaya bölünmüş bu quberniyada 787415 nəfər əhali içərisində türk-müsəlmanların sayı 551631 nəfər idi ki, bu da bütün quberniya əhalisinin cəmisi 62,8 %-ni təşkil edirdi. 1897-ci ilin siyahıyaalmasının nəticələri göstərir ki, Rusiya hakim dairələrinin müstəmləkəçi köçürmə siyasəti bu quberniyada daha ağır nəticələrə gətirib çıxarmışdı.

Məsələn, quberniya üzrə təkcə erməni əhalisinin ümumi sayı 292188 nəfərə çatmışdı ki, bu da bütün quberniya əhalisinin 33,26 %-ni, quberniyanın xristian əhalisinin (320297) isə 91,22 %-ni təşkil edirdi. Bütövlükdə götürdükdə xristianların quberniya əhalisi içərisindəki xüsusi çəkisi 36,46 % təşkil eidirdi. Ermənilərdən başqa Yelisavetpol quberniyasında 17875 nəfər rus, ukraynalı və belarus, 3194 nəfər alman, habelə 7040 nəfər udin qeydə alınmışdır. Adları çəkilən millət və etnik qruplardan başqa qalanlarının ümumi sayı 6487 nəfərə bərabər idi.

İrəvan quberniyası üzrə (6):

Əsası 1849-cu ildə qoyulmuş, mərkəzi ulu Çuxuryurdun ürəyində yerləşən tarixi türk yurdu - İrəvan şəhəri olan, Araz çayının quzey (İrəvan, Aleksandropol -Gümrü, Naxçıvan, Yeni Bəyazid,

Şərur-Dərələyəz və Üçmüəzzin) və güney (Sürməli) tayında yerləşən 7 qəzadan ibarət olub Vətənimizin quzeyinin qərb torpaqlarının xeyli hissəsini əhatə edən bu quberniyada əhalinin ümumi sayı, 1897-ci ilin məlumatlarına görə, 441889 nəfər idi. Quberniyanın ümumi ərazisi 23.226,4 kv. verstə çatırdı. 1827-ci il işğallarından sonra çarzimin ən intensiv köçürmə aktlarına məruz qalmış Azərbaycan torpaqlarından biri də Qarabağ və Naxçıvanla yanaşı İrəvan bölgələlərimiz idi. Məsələn, 1897-ci ildə İrəvan qəzasında ermənilərin ümumi sayı (58.148) buradakı əhalinin (150879 nəfər) 38,54 %-ni, İrəvan şəhərində isə 43,17 %-ni (29006 nəfərdən 12523 nəfəri) təşkil edirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq türk-müsəlman əhalisi (362565 nəfər) hələ də ümumquberniya əhalisinin (829556 nəfər) 43,71 %-ni təşkil edirdi. Bununla yanaşı çarizmin mürtəce köçürmə siyasətinin ağır nəticələri göz qabağında idi: ulu türk yurdu olan İrəvanda türk-müsəlman əhalisi azlığa çevrilmişdi. Əvəzində büsbütün gəlmələr – ermənilər (44100 nəfər), ruslar, ukraynalılar və belaruslar (15937), yəhudilər (850), aysorlar (2862) və başqaları (6342) çoxluğa yiyələnmişdilər. Bütün xristianlar (456937 nəfər) quberniya əhalisinin 55,08 %-ni, ermənilər (44100 nəfər) isə 53,16 %-ni təşkil edirdilər.

Bu quberniyanın qəzaları içərisində əhalinin milli-etnik tərkibində çox ciddi dəyişikliklər getdiyi qəzalardan biri də Arazın sağ sahilində, Güney Azərbaycanda yerləşən, ərazisi cəmisi 32,41 kv. verst olan Sürməli qəzası idi. 1897-ci ildə burada qeydə alınmış 89055 nəfər əhalidən ancaq 41417 nəfəri, yəni 46,5 %-i Azərbaycan türklərinin payına düşürdü. Əvəzində ermənilərin sayı 27075, kürdlərin sayı 19099, rus, ukraylanı və belarusların sayı 1361 nəfər çatmışdır.

Tiflis quberniyası üzrə (7):

Məlumdur ki, çar Rusiyasının müstəmləkə əsarəti dövründə Quzey Azərbaycanın bir çox qərb və şimali-qərb bölgləri Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Ümumi ərazisi 35577,7 kv. verst olan, 9 qəzaya bölünmüş bu quberniyada 1897-ci ildə 996808 nəfər yaşayırdı. Bu əhalidən ancaq 80893 nəfəri (quberniya əhalisinin cəmi 8,11 %-i) türk-müsəlman əhalisinin payına düşürdü. Əvəzində buraya köçürülmüş ermənilər (194089 nəfər) bütün quberniya əhalisinin az qala 20 %-ni (19,47 %) təşkil edirdilər. Bu quberniyanın 9 qəzasında 85,3 min nəfər rus, ukraynalı və belorus, 67,3 min nəfər osetin və b. yaşayırdı. Quberniyanın ən böyük etnik toplumunu gürcülər (453 min nəfər) təşkil edirdilər. Ümumquberniya əhalisinin təxminən 45,5 %-i onların payına düşürdü.

Dağıstan vilayəti (8) üzrə:

Güney Qafqazın türk-müsəlman əhalisinin kompakt yaşadığı bölgələrdən biri də Quzey Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin daxil olduğu Dağıstan vilayəti idi. Doqquz dairəyə (Teymurxanşura, Avar, Andi, Qunib, Dargin, Qazıqumuk, Qaytaq-Tabarasan, Kürə və Samur) bölünmüş bu vilayətdə 1897-ci il siyahıyaalması zamanı yarım milyondan çox – 571.154 nəfər əhalinin sakin olduğu müəyyən edilmişdi. Bu dairələrin içərisində ən çoxsaylı əhalisi olan dairələr Teymurxanşura (97848 nəfər) və Azərbaycan türklərinin tarixi Dərbənd bölgəsinin də daxil olduğu Qaytaq-Tabarasan (91021 nəfər) dairələri idi. Vilayətin müsəlman əhalisinin sayı 547749 nəfərə bərabər idi. Bu da bütün vilayət əhalisinin 95,9 %-ni təşkil edirdi. Xristian (16044) və yəhudi (7361nəfər) əhalisinin xüsusi çəkisi (4.1 %) kifayət qədər az idi. Vilayətin müsəlman əhalisi içərisində türklər (Azərbaycan türkləri, qazıkumuklar və kumuklar), demək olar ki, vilayətin bütün dairələrində yaşayırdılar. Sayları 32143 nəfərə çatan Azərbaycan türkləri bütün dairələrdə yaşasalar da, onların daha kompakt cəmləşdikləri bölgə, təbii ki, Qaytaq-Tabasaran dairəsi idi.

Bu dairədə onların sayı 28975 nəfərə çatırdı. Bunlardan da 9767 nəfəri Dərbənd şəhərinin payına düşürdü. Dərbənd şəhər əhalisinin 66,67 %-i Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Halbuki 1806-ci ildə baş vermiş Rusiya işğalı zamanı bu xüsusi çəki təxminən 90 % civarında idi. Vilayətdə habelə çoxsaylı qazıqumuklar (76381 nəfər) və kumuklar (51209 nəfər) yaşayırdılar. Bütövlükdə bu vilayətdə türklərin ümumi sayı 159733 nəfər idi ki, bu da bütün vilayət əhalisinin təxminən 28%-nə bərabər idi.

1897-ci ilin məlumatı sübut edir ki, çar hökümətinin köçürmə siysəti burada da böyük uğur qazana bilməmişdi. Burada onların xüsusi çəkisi heç 3 %-ə də çatmırdı: 2,8%.

Zaqatala dairəsi üzrə:

1897-ci ilin məlumatlarına görə, ərazisi cəmisi 3544,3 kv. verst olan bu dairədə bütövlükdə 84224 nəfər əhali məskunlaşsa da bu əhalinin milli-etnik tərkibi kifayət qədər rəngarəng olub özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Zaqatala dairəsi hərbi-strateji cəhətdən rəsmi hökumət

dairələri üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olsa da 1803-cü il işğalından sonra keçən az qala bir əsr ərzində Rusiya buraya cəmisi 2534 nəfər xristian (2100 nəfər erməni və 434 nəfər rus, ukraynalı və belorus) köçürüb məskunlaşdıra bilmişdi. Dairə əhalisinin çox böyük əksəriyyətini avar türkləri (31670 nəfər), Azərbaycan türkləri (28950 nəfər) və ingiloylar (12389 nəfər) təşkil edirdilər.

Beləliklə, yuxarıda gətirdiyimiz məlumatlar, apardığımız hesablamalar bir daha sübut edir ki, romanovlar Rusiyasının XIX əsrin əvvəllərində Güney Qafqazda apardığı işğalçı müharibələrin gedişi və bu müharibələrin başa çatmasından sonrakı dövrlərdə həyata keçirdiyi mürtəce, müstəmləkəçi köçürmə siyasəti nəticəsində bu diyarın milli-etnik mənzərəsində ciddi, köklü dəyişikliklər baş vermiş, bir çox, ilk növbədə də türk-müsəlman bölgələrində aparılmış məqsədyönlü məskunlaşdırmalar nəticəsində (mexaniki demoqrafiya prosesləri hesabına) əhalinin tərkibində xristianların xüsusi çəkisi sürətlə artmış, İrəvan quberniyası, Qarabağ torpaqları kimi bölgələrdə isə buranın avtoxton əhalisi olan Azərbaycan türkləri mütləq əksəriyyət təşkil edən toplumdan milli-etnik azlığa çevrilmişdilər.

Aparılmış hesablamalar göstərdi ki, Güney Qafqazın 5 quberniyası, Zaqatala dairəsi və Dağıstan vilayətində 1897-ci ildə cəmi 5245114 nəfər əhali yaşayırdı. Bundan təxminən 2355247 nəfəri türk-müsəlman əhalinin payına düşürdü ki, bu da bütün Güney Qafqaz əhalisinin təxminən 44,9 %-ni təşkil edirdi.

Ayrı-ayrı quberniya, dairə və vilayətlər üzrə əhalinin ümumi sayı, müsəlman-türk əhalisinin sayı və xüsusi çəkisi aşağıdakı cədvəldə öz əksinin tapmışdır:

	Əhalinin ümumi sayı	Müsəlman türk əhalisinin	
		Sayı	Xüsusi çəkisi (faizlə)
Bakı quberniyası	826716	683148	82,63
Yelisavetpol quberniyası	878415	551631	62,8
İrəvan quberniyası	829556	362565	43,71
Tiflis quberniyası	996808	80893	8,11
Kutaisi quberniyası	1058241	47571	4,5
Dağıstan vilayəti	571154	547749	95,9
Zaqatala dairəsi	84224	81690	96,99
Cəmi:	5.245.114	2.355.247	44,9

Nəticə

Beləliklə, yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi XIX yüzilliyin sonlarında da Güney Qafqazda türk-müsəlman toplumu yenə də bu diyarın aparıcı milli-etnik qüvvəsi olaraq qalırdı. Lakin çarizmin mürtəce, müstəmləkəçi köçürmə siyasəti nəticəsində İrəvan, Yelizavetpol və b. bölgələrimizdə türk-müsəlman toplumunun xüsusi çəkisi kifayət qədər azalmış, ərazilərimizə yüz minlərlə kənardan buraya köçürülmüş erməni, rus, alman və b. yerləşdirilimişdir ki, bunun da çox uzaqgedən mürtəce məqsədləri var idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 3 cilddə. (1960). I cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Azərbaycan tarixi 3 cilddə. (1963). II cild. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
3. Ibragimbeyli, G. (1969). Rossiya i Azerbaydzhan v pervoy treti KHKH veka. Moskva.
4. Pervaya vseobshchaya perepisnaseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g., t. LKHI. (1905). Bakinskaya guberniya. Spb. Sentral'nyy statisticheskiy komitet, MVD.
5. Pervaya vseobshaya perepis naseleniya Rossiyckoy imperii 1897 g., t. LXIII. (1905). Elisavetpolskaya guberniya. SPb. Sentralniy statisticheskiy komitet, MVD.
6. Pervaya vseobsaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g., t. LKSI. (1905). Erivanskaya guberniya. Spb. Sentral'nyy statisticheskiy komitet, MVD.

7. Pervaya vseobshaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g., t. LXIX. (1905). Tifliskaya guberniya. SPb. Tsentralniy statisticheskiy komitet, MVD.
8. Pervaya vseobshaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g., t. LXII. (1905). Dagenstanskaya oblast. SPb. Tsentralniy statisticheskiy komitet, MVD.

Göndərilib: 21.02.2023 Qəbul edilib: 19.04.2023